
KISS LÁSZLÓ

A HAZAI NEMZETI KARAKTER-KUTATÁS ÉS AZ ETNOGRÁFIA KEZDETEI

A „nemzeti karakter” és az „etnográfia” kifejezések megjelenése

A soketnikumú, sokajkú és kultúrájú Magyar Királyságban élő etnikumok, népek élete iránti figyelem, a külső megjelenésük és belső tulajdonságaik, a jellemük, szokásaik, ünnepeik, folklórjuk stb. leírására, összehasonlítására irányuló szándék nem volt új keletű.¹ Már a középkorban, kora újkorban is voltak olyan – erősebben vagy gyengébben kitapintható – előzmények, előképek, amelyek egyfajta alapot, kiindulópontot jelenthettek a későbbi történészek, néprajzkutatók, illetve kutatásaik számára. A 18. század második felében megerősödött az államismereti-földrajzi-történeti irányzat, amelyből a század vége felé a fő irányt jelentő leíró statisztika tudománya kiágazott. Ebben már szaporodóban voltak a helyismereti és az adott település, térség etnikai összetételével vagy sajátos foglalkozásával kapcsolatos – spontán vagy tudatos – információk. Ugyanez a helyzet a 19. század elejétől lendületet vett megye- és településismertető monográfiákkal, lexikonokkal is.² Ezekkel egyidejűleg az első magyar nyelvű folyóiratok is kezdték ráirányítani a figyelmet az ország nem magyar és magyar népeire, azok életére.

Ezeknek az előzményeknek a talaján a hosszú 19. század első évtizedeiben kezdődött meg – a magyar nemzetépítéssel és államnyelvteremtéssel, a nemzeti öneszméléssel, a nacionalizmusok és a modern nemzeti tudatok kialakulásával karöltve, J. G. Herder és a romantika hatásai által serkentve – a magyar nemzet és a nem magyar népek karakterének leírása (amelyre a 20. századi nemzetkarakterológia már támaszkodni tudott) és a néprajztudomány kialakulása.³ Persze ezek helyett a modern fogalmak helyett még más kifejezéseket használtak (népisme, nemzetisme, nemzeti jellemtan, ethnographia stb.). Ez

1 Újváry Zoltán is úgy látja, hogy a magyar folklór iránti érdeklődés a 18-19. század fordulóján kezdődött, de az előzmények jóval korábbra tehetőek. *Újváry Zoltán: A folklórkutatás eredményei a XIX. században.* Debrecen. 2006. 9.

2 *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai, Bp. 1983. 585.; *Paládi-Kovács Attila: Nemzetiségek néprajza a reformkorban.* In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *A nemzetiségek néprajzi felfedezői.* Akadémiai, Bp. 2006. 8.

3 A Balassa-Ortutay-féle „klasszikus” néprajzi monográfia bevezetésében is az olvasható, hogy: „A XIX. század első harmadában történészek, nyelvészek egyre gyakrabban fordultak a nemzeti hagyományok megismerése irányába.” *Balassa-Ortutay: Magyar néprajz.* Corvina, Bp. 1979. 9.

már önmagában is mutatta a hazai nemzeti karakter-kutatás és az etnográfia⁴ vajjúdását, fogalmi és tartalmi kiforratlanságát. Ez utóbbi egyebek között abban is megmutatkozott, hogy a leíró statisztika, az etnográfia és a nemzetkarakter leírására irányuló próbálkozások – akár egy munkán belül is – többnyire szétválaszthatlanul voltak jelen.

Magát az „ethnographia” szót Csaplovics János/Ján Čaplovič (1780–1847) jóvoltából az 1810-es évek végétől, 1820-as évek elejétől kezdték használni az etnográfia első magyarországi művelői. A „nemzeti karakter” kifejezés viszont már a 18. század végén megjelent. Bessenyei György (1746/47–1811) ugyan még nemzeti „különösség”-ről, „különvalóság”-ról írt, de a „nemzeti karakter”, „nemzeti bélyeg” kifejezéseket Kazinczy Ferenc, Batsányi János vagy az első magyar nyelvű folyóiratok (Mindenek Gyűjtemény, Magyar Hírmondó, Sokféle) már legalább 1790 óta ismerték és használták.⁵ A nemzeti karakter kifejezés és az etnográfia (a szó említése nélkül), valamint a velük való foglalkozás tehát a 18. század végétől – legalább két-három tudományterületen – megindult: a leíró statisztikában, a szépirodalomban, a nyelvészetben, illetve az ilyen témájú folyóiratcikkekben vagy önálló kiadványokban. A leíró statisztikában szaporodni kezdtek az etnográfiai és a nemzeti karakterrel foglalkozó részek. A szépirodalomban és a nyelvészetben – a nyelvújítással és nyelvharccal karöltve – még erőteljesebben irányult a figyelem a nemzeti karakterre, amely idegenellenességgel párosult. A nemzeti nyelv létrehozásának, a nemzeti nyelv, jellem vagy jelleg védelmének, illetve meghatározásának ugyanis már kezdettől velejárója volt az idegenellenesség, ami a „mi és ők” hagyományos szembeállításra épült.

Középkori előképek

Az előképek között tallózva akár Szent István 10 fejezetből álló „Intelmei”-ig is visszanyúlhatnánk, hiszen ennek VI. fejezete – a középkor etnocentrikus szemléletén felülemelkedve – az országba befogadott vendégek és jövevények hasznosságára hívta fel Imre herceg figyelmét. Ezek a különböző tájakról és tartományokból érkezett befogadottak ugyanis „különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti... Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő.”⁶ Nyomokban tehát már itt megjelent a középkori etnikumokat, népeket, majd – még később – nemzeteket összekapcsoló, s egyúttal elválasztó két fontos vonás: a közös nyelv és a szokások.

4 Görög: ethnosz = nép, grapheia = rajz.

5 Erre vonatkozóan lásd Kiss László: Az első magyar nyelvű folyóiratok néprajzi vonatkozásai. In: Annales Musei Agriensis L. Eger, 2017. 129–135.

6 Szent István király Intelmei Imre herceghez. (Fordította Kuruc Ágnes) <http://mek.oszk.hu/00200/00249/00249.htm> (2017. 07. 14.)

A középkor, kora újkor emberének viszonyát a más nyelvű, szokású, vallású, kultúrájú stb. egyénekhez, embercsoportokhoz azért alapvetően a(z) – xenofób, előítéletes, vallási gyökerekből is táplálkozó – tagadásban való önmeghatározás, szélesebb értelemben a másoktól és a másságoktól való etnocentrikus idegenkedés határozta meg. Ennek azonban nem mondott ellent az a jól ismert tény, hogy a 19. század előtti évszázadok többes kötődésű, hungarus tudatú világában ismeretlen volt a modern értelemben vett nemzeti, nemzetiségi gyűlölködés. Természetesnek számított viszont, hogy Hungáriában, Pannóniában – hiszen ilyen és hasonló kifejezésekkel illették a multikulturális Magyar Királyságot – nemcsak magyar ajkúak éltek.

Ennek klasszikus, késő középkori példája – az egyébként oláh származású, több nyelven beszélő, tudós humanista – Oláh Miklós Brüsszelben írott, korai leíró jellegű statisztikai munkája, a „Hungária” (1536), amelyben Magyarországot szerette volna a németalföldi humanistákkal megismertetni. Idegenbe szakadva, rossz közérzettel, a Mohács előtt még virágzónak, gazdagnak, boldognak tűnő hazát, házat, a „kedves kikötőt” álmodta vissza, amelyek most „zord végveszedelem”-be kerültek.⁷ A 19 fejezetből álló, alapjaiban földrajzi és történelmi jellegű munka a szkíta-hun származású magyarok eredettörténetével kezdődik, majd színes – történelmi áttekintéssel átszőtt, négy tájegységre tagolt, Hungária gazdagságát kiemelő – országleírássá (folyókák, hegyek, termőföldek, települések, természeti és ásványkincsek, mezőgazdasági javak stb.) szélesedik. Az állam északi térségével foglalkozó 10. fejezetben futólag a bányavárosok lakosságára is kitért. „Lakosságuk magyarul, németül és szlávul beszél, arany-, ezüstabányákban és más ércbányákban... gazdagok.” Könyvecskéje legvégén viszont az ország nyelvi sokszínűségét már tudatosan emelte ki. „Egész Magyarország napjainkban különféle nemzeteket foglal magába: magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténeket és végül törököket; ezek mind egymástól eltérő nyelvet használnak...”⁸ A felsorolt „nemzetek” legfontosabb sajátosságát tehát Oláh Miklós is a nyelvben látta.

A saját ország, állam valóságnak megfelelő leírására irányuló államismeret, államtan tudománya (bizonyos humanista előzmények után, a központosító hatalmi/kormányzati törekvéseknek megfelelően, helyszíni, empirikus adatgyűjtésekre is támaszkodva) a 17–18. században alakult ki Európában. A felvilágosodás, a romantika és a nemzetépítés hatásai mellett a német leíró statisztika

7 Az olvasóhoz. In: *Oláh Miklós: Hungária*. Magvető, Bp. 1985. 9–10.

8 *Uő.* 47., illetve 79–80. – Szemes József kissé patetikus értelmezését idézve: „A természet gazdag ajándékain testvériesen megosztozik a magyar, német, szász, oláh és szláv. Bár nyelvük különböző, de a kölcsönös érintkezés folytán egymáshoz törődik, s egy nagy szimfóniába olvad össze.” *Szemes József: Oláh Miklós*. Laiszky János Könyvnyomdája, Esztergom. 1936. 33. – Oláh Miklós munkájára lásd még: *Dr. Horváth Róbert: A magyar leíró statisztikai irány fejlődése*. A KSH Népeségtudományi Kutatócsoportjának és az MTA Demográfiai Bizottságának Kiadványai 13. Bp. 1966/5. 13–14.

tika korai, majd ún. göttingai iskolájának⁹, illetve a német államtudománynak – jelesül J. C. Gatterer (1729–1799), A. L. von Schlözer (1733–1809), J. G. Herder (1744–1803), valamint A. H. L. Heeren (1760–1842) írásainak – volt maradandó szerepük abban, hogy a magyarországi tudósok figyelme már az etnográfia és a nemzetkarakterológia megjelenése előtt az országban élő népek életmódja, foglalkozása, munkaeszközei, ruházkodása, nyelve, nyelvben gyökerező jellege, karaktere és lelki sajátosságai (Herder: Volkgeist = néplélek, népszellem), valamint egyéb jellegzetességei felé kezdett fordulni. A korabeli államismereti művekben természetesen ez még csak szórványosan jelentkezett.¹⁰

A német leíró statisztika hazai úttörője: Bél Mátyás

Nem volt ez másként Bél Mátyás (1684–1749) esetében sem, aki Halléban ismerkedett meg a német társadalomkutatás ezen irányával, s hazatérve a magyarországi államtan, államismeret elindítója lett, miközben több tekintetben is túllépett a német államismereti iskola körén. A pietista tudós – akire az itáliai leíró irodalom is hatott, s aki a „Hungáriá”-ban nagyszabású művének az elődét látta¹¹ – kutatógárdája segítségével már nemcsak az országban élő népek, etnikumok nyelvére és szokásaira volt kíváncsi, mint az elődei. Hatalmas, jobára kéziratban maradt országleíró művében egyebek között az ország etnikai viszonyainak átfogó bemutatását is megkísérelte. A „Notitia Hungariae novae historico geographicá”-ban¹² szinte hiánytalanul fejeződött ki a régi és új magyar állam sokszínűsége: többnyelvűsége, a magyar-, szlovák¹³, német- stb. ajkú lakosság – mert főleg rájuk koncentrált – bemutatása; a vármegyékben élő népek (eredet)története; a nemesség, polgárság és a nemesség által megvetett parasztság – gazdálkodástól a viseletig és a szokásokig terjedő, tárgyilagos-

9 Dr. Horváth Róbert i. m. 11.

10 Ezen munkák szerkezete egyébként nagyjából egységes volt: természetföldrajzi bevezetés; a népesség nyelvének, vallásának, nemzetiségének, szokásainak, foglalkozásának stb. bemutatása (közigazgatási egységeként haladva); gazdasági élet, igazgatás- és jogrendszer; más különlegességek és érdekességek. Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. Osiris, Bp. 2001.11. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-neprajz/magyar-neprajz.pdf (2017. 09. 07.); A fentiekre lásd még Romsics Ignác: Clió bűvöletében. Osiris, Bp. 2011. 28–29.

11 Dr. Horváth Róbert i. m. 14.

12 A „Notitiá”-nak mindössze 4 kötete jelent meg 1735–1742 között. Lásd: Előszó. In: Tóth Péter (ford.): Bél Mátyás: Torna vármegye leírása. H. n., é. n. 53.

13 Az ország északi vármegyéiben élő, (különböző jelzős szerkezetekben) szlávoknak, tótoknak nevezett népességet – Tarnai Andor terminológiáját követve – mi is szlovákoknak írjuk, de tudjuk, hogy a „Notitia” elkészítésének idején, egy-két korai kivételtől eltekintve, még az etnikailag legöntudatosabb értelmiségieknek sem volt szlovák tudatuk. Bél Mátyás is egyidejűleg volt magyar(országi), hungarus kötődésű (ezt Tarnai is hangsúlyozta) és szláv/szlovák tudatú. Lásd Tarnai Andor: Bél Mátyás. In: Hungáriából Magyarország felé. Szépirodalmi, Bp. 1984. 32., illetve 31.

ságra törekvő, összehasonlításra is vállalkozó – leírása.¹⁴ Bél Mátyás azt tervezte, hogy a „Notitia Hungariae novae...” toldalékaként kiadja: „I. A magyarok öltözetéről” és „II. Magyarország népeiről és szokásairól” című kéziratokat is. A magyarok viseletével foglalkozó első fejezet a nemesek, polgárok és parasztok, férfiak és nők öltözetének árnyalt bemutatását tartalmazta.¹⁵ A második fejezet pedig „A magyar szokásokról és erkölcsökről” adott – ma úgy mondanánk – nemzetkarakterológiai leírást. A kiváló tudós felelős kutatói alapállása 19–20. századi követői, mai tisztelői számára is például szolgálhatna. „Mint ahogy nép és öltözet változatos Magyarországon, úgy a szokások is nagyon különbözőek. Leírni őket egyenként oly nehéz, hogy azt senki még csak gondolatban sem tudja összeszedni. Általában véve csupán annyit tudunk, hogy mi felel meg a magyarok szokásainak, mi ellenkezik velük.” Majd – Besoldusra hivatkozva – azt is hozzátette, hogy minden vidéknek saját lelkülete, természete, sajátossága van.¹⁶

Mindezek ellenére „A magyar heves és bővérű” alfejezetben csak megpróbálkozott a magyar nemzeti karakter általános leírásával. Eszerint a magyarok mértéktartóan hevesek és bővérűek, értelmesek és gyors felfogásúak. Tanulmányokra és tudományokra tehát kiválóan alkalmasak. Mindenki iránt nyájasak, a vidámságuk nem erőltetett. Vendégszeretőek és nemes lelkűek. Királyukért és hazájukért akár az életüket is adják. Hazájuk dolgai iránti dőlyfös tudatlanságuk vitézséggel párosul. Nincs ellenükre a tétlenség és a lustaság. Ezeket viszont ellensúlyozza tehetségük, melynek révén, másoktól eltérően, ha akarják, egy szempillantás alatt boldogulnak a *mieink*. Iszákosak ugyan vannak köztük, de „*nálunk* (a kiemelések tőlem – K. L.) inkább azon vannak, hogy jókedvre derüljenek, semmint hogy részek legyenek”.¹⁷ Bél Mátyás tehát itt magyar(országi), hungarus kötődését hangsúlyozta.

Természetesen az apai ágon szlovák származású tudósnak sem sikerül(he-tet)t teljesen tárgyilagosnak maradnia, a tacitusi „harag és részrehajlás nélkül” elvet hiánytalanul megvalósítania. Nógrád megye lakosságának leírása során például – nem sokkal Ján Baltazár Magin apológiája¹⁸ után, a szlovákok védelmében – vitába szállt a korban divatozó, a szlovákokat meghódított szolganépek feltüntető magyar hódításelmélettel, illetve a magyarok hun(-avar) eredet-

14 Uő. 30–32.; *Romsics* i. m. 40–41. – Bél Mátyásra és munkájára lásd még: *Dr. Horváth Róbert* i. m. 14–17. *Wellmann Imre*: Bél Mátyás rövid életrajza. In: *Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján*. Gondolat, Bp. 1984. 5–32.

15 *Bél Mátyás* i. m. 449–460.

16 *Uo.* 461.

17 *Uo.* 461–463.

18 Ján Baltazár Magin dubnicei plébános 1728-ban írta meg a – Bencsik Mihály magyar „alávetési elmélet”-ével vitába szálló – apológiáját. Eszerint a honfoglaló magyarok nem hódították meg a már itt élő szlávokat. Ők ugyanis a magyarokat vendégszeretően fogadták és szerződést kötöttek velük. Így teremtettek közös hazát. *Kiss László*: A szlovák nemzeti tudat születése. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae*. Líceum Kiadó, Eger. 2005. 12–13.

mítoszával. Szláv/szlovák tudatú is lévén, egyfelől azt hangsúlyozta, hogy már a hunok megjelenése előtt itt élt az a szármata-jazig eredetű népesség, amelyet „a közös eredet és a nyelv alapján szlováknak is lehet mondani”.¹⁹ Ennek azonban a Pozsony megye népeivel foglalkozó részben némileg ellentmondott, amikor – Morvaországot és a területen lakó „*mi szlovájkaink*”-at (a kiemelés tőlem – K. L.) összemossa – megállította, hogy a szlovákok „származásukban és nyelvükben nagyon hasonlítottak a maharokhoz”.²⁰ Felbukkantak a szlávok/szlovákok olyan karaktervonásai is, amelyeket a 18. század második felében Schlözer, az 1820-1830-as években pedig (Schlözer és Herder nyomán) Ján Kollár és P. J. Šafárik is alapvetőnek tartottak: dolgos, szorgalmas, jókedvű, erős, szálfatermetű stb. nép. A szlovákokat tehát – némi elfogultsággal – a magyar honfoglalás előtt már itt élt, szintén dicső származású, olyan népnek mutatta be, amely korántsem nemtelen és dicstelenül elszaporodott népe az országnak. Ellenkezőleg, ez a régen oly erős nép most „azok közé sorolandó, amely Magyarországunknak mindegyiknél hasznosabb”.²¹ Kitért a szlovákokon belüli, valamint a szlovákok és a magyarok közötti nyelvi, öltözködési, foglalkozási, jellem- és szokásbeli különbségekre is. Másfelől, hungarus patriótaként, ő is a magyar(országi) nemesi nemzetfelfogás képviselte. Noha nagy érzékenységet mutatott az egyszerű nép iránt, a nemzetet ő is a nemességgel azonosította (származásra, nyelvre stb. való tekintet nélkül), amelynek bővebb leírására is vállalkozott.

Bél Mátyás úgy látta, hogy a Pozsony vármegyében élő szlovák lakosság nyelve a csehekéhez áll a legközelebb, „lágý és sok finomsággal van tele”. Ám nemcsak társadalmi és politikai, hanem nyelvi és öltözetbeli különbséget is látott a nemesek és a parasztok, illetve a szlovákok és a magyarok között. A magyaroktól eltérően általában a szlovákok nem használnak egyazon nyelvet. „A nemes származásúaké, valamint a polgároké sok szépséget mutat föl”. „Durva a parasztok szája és szava, esetlen a hanghordozásuk, ami különösen elcsúfítja a beszédet.” A magyar ruhát szerinte mindenki szereti, de a magyar parasztoké a „mi népünk”-étől bővebb. Mindkét parasztság a sötétkék anyagot kedveli. E fölé kerül a mente vagy a szőrös guba. A Kárpátok lábához közelebb lakók jobban öltözködnek, mint a Kárpátokban élők. Ugyanakkor ennek a dolgos, szorgalmas és jókedvű szlovák népnek a termete és testi ereje felülmúlja a magyarokat.²² Ezt követően Bél Mátyás a szlovák lakosság egyéb tulajdonságainak és szokásainak a rövid leírására is kitért.

Nógrád megye lakosságával foglalkozva azt is megállapította, hogy „a magyarok, ha nem is számban, méltóságban mindenképpen megelőzték a szlovákokat. Az egész nemesség kétségtelenül magyar vérségű, magán viseli az ősi szokások díszét...”. Az idők során azonban a szokásait megtisztította és

19 Hungáriából Magyarország felé, 284.

20 Uo. 232.

21 Hungáriából Magyarország felé, 233.

22 Az idézetek helye: uo. 233–235.

mérsékelte, ezzel mind a tudományok művelésére, mind a katonáskodásra alkalmassá tette. A mai magyar(országi) nemesség legfőbb dicsőségének azt látta, hogy távol tartotta magát az idegen szokásoktól, miközben ragaszkodott az ősök tisztaságához. A nemesek, ha a nyilvánosság elé lépnek, „díszesek és méltósággal barátságosak”, lakomáik pedig pompásak. „A házasságokat és a temetéseket... a lehető legválasztékosabb pompával ülik meg, a régi szokások szerint.”²³ A temetési és a lakodalmi szokásokra bővebben is kitért.

Máshol az „ősi faj”-t alkotó magyarság testi bélyegeit és a csallóköziek vér-mérsékletét is ecsetelte. Szerinte ugyanis ezek az ősi jegyek a vizektől védett szigeteken nem vesztek ki. „Zömök, inkább alacsony, mint magas testalkatúak, legtöbbször szürkés-kék szeműek, a napsütés megszokásától sötét arcszínűek.” Féktelenek (a mezei munkát elbíró erővel) és méltatlanság esetén bosszúállásra általában hajlamosak. Társaság híján már-már a komorságig szomorúak. Lakomázáskor viszont vidámak és a civódásra hajlanak. Más magyaroktól eltérően a pozsonyiak a mezei munkát nem tekintik piszkos dolognak.²⁴

Bartucz Lajos állítása szerint Bél Mátyás „Notitiá”-jával született meg 1735-ben a magyar nemzetismeret. Bél volt az is, aki lerakta a leíró magyar néprajz – és tegyük hozzá: a nemzetkarakterológia – alapjait.²⁵ Annyi bizonyos, hogy ez a korát jóval megelőző munka, talán emiatt is, nagy hatással volt a 19. század első felében megszülető magyar és szlovák nemzeti karakter-leírásokra és az etnográfiára.

A hazai leíró statisztika megszületése

Ugyanakkor az is tény, hogy a 18. század második felében a „Notitiá”-ának nem lett hozzá mérhető folytatása. Elhalványultak azok a törekvések, amelyek kimondott célja a Magyar Királyságban vagy egyes vármegyékben élő népek életének, jellemének, kultúrájának stb. bemutatása lett volna. Legfeljebb a fent említett irányzatokban született munkák némelyikében – többnyire ezek nem meghatározó részeként – tűn(het)tek fel ilyen jellegű részek vagy elemek.

A magyarországi vármegyékben vagy más országokban élő népek iránti figyelem azért nyomokban megmaradt a 18. század második felében is. Bél Mátyás kortársa volt a Lipcsét is megjárt református lelkész, Vetsei P(ataki) István (? – 1743). 1741-ben írott főműve 1757-ben jelent meg. „Magyar geográfia-

23 Az idézetek helye: uo. 285-287. – A nemesség magyar nemzeti karaktert formáló és meghatározó szerepét azért fontos hangsúlyozni, mert a későbbiekben is a nemzet-tudatot, nemzeti karaktert, nemzetképet, és ezekkel együtt a másokról alkotott képet is, alapvetően a nemesi rétegek határozták meg. Lásd: A másokról alkotott kép. In: *Hanák Péter: A Kert és a Műhely*. Gondolat, Bp. 1988. 96.

24 *Bartucz Lajos: A magyar nemzetismeretről*. 37. In: *A hungarológia fogalma. Hungarológiai Ismerettár 5. Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1990. Magyar Elektronikus Könyvtár*. <http://mek.oszk.hu/02000/02055/02055.pdf> (2017. 09. 02.)

25 Uo.

ája, az-az ez egész világ négy részeinek... rendes és rövid leírása” ugyan valóban nem mérhető össze a „Notitiá”-val és annak etnográfiai, nemzetkarakterológiai érzékenységgel, de mégis említést érdemel. Mutatta, hogy benne is meg volt a szándék a „Németországban” élő népek – saját tapasztalatokból is táplálkozó – leírására. Csak egy kiragadott példával élve, illőnek tartotta, hogy a Német-római Birodalom különféle képpen (teutóknak, germanusoknak, alemannusoknak, a magyarok által pedig németeknek) nevezett lakosairól és viselt dolgaikról is értekezzen.²⁶ A germánok már a római idők óta kemény, erős, hadakozó férfiak. Munkások, a munkában béketűrők, minden mesterséget szeretnek. Németország földje közepszerű. Gabonája és bora van elegendő, ez utóbbi északon sörrel pótolják. Ércben, sóban, barmokban és meleg fürdőkben bővelkedik. Tele van mesteremberekkel, akik fegyvereket, posztót, vásznat és gyolcsot készítenek. Mivel a földje sok helyen sovány, a lakosai pedig szegények, könnyen mennek katonának vagy szerte a világba. Így az egész világon majd mindenütt találni németet. Régi nyelvüket, amely Európa egyik első, igen kemény nyelve, megtartják és nagyon szeretik. Szászországban jól kipallérozott, máshol idegen szavakkal vegyes. A tudatlan köznép (község) viszont az ősi nyelvet összekeveredett állapotában használja. A szerző maga is megtapasztalta, hogy a németek idegen nyelvek tanulásában korántsem restek.²⁷

A vármegyékben élő népek iránti érzékenység megmaradását mutatták a 18. század közepének/második felének országleíró verses tankönyvei is. A szatmárnémeti tipográfus és tudós, Németi Pap István például 1756/1757-ben magyar nyelven írta meg 1760-ban kiadott népiskolai tankönyvét.²⁸ A több kiadást megért könyvecske négysoros, rímes strófákban rajzolta meg a három nagy részre (Dunán innen, Tiszán innen és Dunán túl) tagolt ország 46 vármegyéjét.²⁹ Témánk szempontjából a főleg szlovákok által lakott Trencsén és Nyitra vármegyéit leíró két versszak az informatív. Trencsén köves földjének lakóit „tót”-oknak nevezte. „Hever földén széjjel sok jóféle kova,/ Mellyből szikrát hány Thót patkós lábó Lova”. Nyitra vármegye fontosabb városait, kereskedelmi termékeit és lakosainak öltözékét pedig így írta le. „Nyitra vármegyében esik Nyitra, Galgócz,/ Szakóltza, Szerda-hely, Ghymes, Ujhely, Bajnótz,/ Leopold

26 *Vetsei P. István* Magyar Geográfiája, az az ez egész világ négy részeinek... rendes és rövid leírása. Melly... még 1741-ben Pétsen íratott volt. Nagy Károlyban, 1757. Esztendőben. 135. https://books.google.hu/books?id=ky5DAAAACAAJ&pg=PA144&lpg=PA144&dq=Vetsei+P.+Ist%C3%A1n&source=bl&ots=CNXBs6yuvt&sig=GvyWUUpbOrcWG1R_ahE_U2MFnHiM&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKewjnd2FofrOAhUFjiwKHUyzAhcQ6AEIHZ-AB#v=onepage&q=Vetsei%20P.%20Ist%C3%A1n&f=false (2017. 09. 05.)

27 Uo. 140., 142., 153–154.

28 Magyarország verseiben való rövid leírása, melyet az oskolákban tanuló nevedékeny ifjatskák taníttatásokra sz. *Németi Pap István*. Nagy Károlyban, Nyomtatott Sz. N. Pap István által. 1760-dik Esztendőben. http://mtda.hu/books/magyarország_verseiben_valo.pdf (2017. 08. 18.)

29 Németi Pap Istvánra és tankönyvére részletesen lásd *Éble Gábor*: Egy magyar nyomda a XVIII. században. Hornyánszky Viktor Sajtója, Bp. 1891.

vára hol, el kél sok gyapjú 's kótz,/ A' ruhátlan testet fedi szűtt szűr, darótz.”³⁰

1773-ban Pozsonyban adták ki a nagykőrösi iskolarektor ugyancsak (falusi) gyermekeknek szánt tankönyvét. A „Hármas kis tükör”-ben Losontzi István arra törekedett, hogy – Timon Sámuel, Pray György és Katona István nyomdokain haladva – „gyermeki elméhez alkalmaztatott”, katekizáló módon, kétszer 4 soros versszakokban írja le „a vármegyékben lévő nevezetesebb helységeket” és jellegzetességeiket. A könnyen tanulható, magyar nyelvű tankönyv szerkezete valóban a „hármas kis tükör” logikáját követte: a Bibliát (Szent Históriat), Magyarország és Erdély földjét, polgári állapotát és történiáját.³¹ A sovány földű Árva vármegyét a – szűrt viselő és zabkenyeret evő – tótság, és egyúttal a szegénység tere-numának tekintette. „Itt lakik a tótság szűrös háznépével,/ És a szegénységnek él zabkenyerével”. Sáros vármegyének pedig az etnikai és társadalmi színességét emelte ki. „Sáros vármegyének uta igen terhes./... Hol lakik tót, német, orosz paraszt, nemes”.³²

Természetesen jelen írás szempontjából nem a(z) – tankönyvekbe foglalt, verses – országleírás volt a 18. század végének / 19. század első felének főiránya, hanem a leíró statisztika. Bél Mátyásék örökét a pozsonyi földrajzi-történeti-államismereti irányzat vitte tovább. A sort a szepesi eredetű, pozsonyi kereskedőcsaládban született Karl Gottlieb Windisch (1725–1793) kezdte „Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn” (1772) című munkájával, amely 8 fejezetben tárgyalta az állam politikai berendezkedését, történetét, lakosait, vallását stb., s amely Alsó- és Felső-Magyarország megyéiről, járásairól és településeiről földrajzi leírást is adott.³³

A szórványosan már statisztikai vonásokkal is átszőtt földrajzi-történeti-államismereti irányzatot követte Bél Mátyás eperjesi születésű tanítványa, Korabinszky János Mátyás (1740–1811) is. A „Geographisch-historisches und Producten Lexikon von Ungarn” 1786-ban jelent meg Pozsonyban. Betűrendben ismertette a főbb helységek jellemzőit, amelyekről érdekes helyismereti információkkal (gazdaság, kultúra, épületek stb.) szolgált.³⁴

Nem latin vagy német, hanem magyar nyelvű helyismereti lexikont készített a 18. század végén – a kegyes olvasóhoz intézett bevezetésében Korabinszkyra

30 *Németi Pap István* i. m. 6–7.

31 Lásd a címlapot és Mészáros István, valamint a szerző előszavát. In: *Losontzi István: Hármas kis tükör.* (Újra-kiadás) Mikszáth Kiadó, h. n. 1999. 5–8., 9.

32 *Uo.* 30., 39.

33 *Karl Gottlieb Windisch: Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn.* Pressburg. 1772. <https://books.google.hu/books?id=uoo-AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (2017. 08. 18.) – Windischre és munkájára lásd *Horváth Terézia: Korabinszky János Mátyás és fő műve: a Geographisch-historisches und Producten Lexikon von Ungarn.* Magyar Könyvszemle, 109. évf. 1993/1. 46–47.; *Kosáry* i. m. 535., 584–585.

34 *Johann Matthias Korabinsky: Geographisch-historisches und Producten Lexikon von Ungarn.* Pressburg. 1786. <https://books.google.hu/books?id=mNMBAAAAYA-AJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (2017. 08. 18.) – Korabinszkyre lásd pl.: *Dr. Horváth Róbert* i. m. 18–20.

és Bél Mátyásra hivatkozó – Vályi András (1764–1801) is.³⁵ Ő is alfabetikus sorrendben sorolta fel a Magyar Királyság vármegyéit és főbb településeit. Már nemcsak a település földesurát, termelési-gazdálkodási adottságait és az ott élők vallási hovatartozását ismertette, hanem a település etnikai összetételét (magyar, tót, német, orosz, elegendő stb.) is. A település esetleges nem magyar nevét is fontosnak tartotta feltüntetni, olykor a lakosság sajátos foglalkozásáról is szót ejtve. Csak két kiragadott példával élve, az Abaúj vármegyét leíró szócikkben (amelyhez egyébként az anyagot K. G. Windisch „Geographie des Königreichs Ungarn” c. könyvéből vette) azt írta, hogy a déli része „jó lakást szolgáltat, leginkább Magyar, sokkal kevesebb német, és számos tót lakosainak.” Vagy: „Ábrahámfalva. Tót falu Turotz Vármegyében, tótul Ábrahama..., lakosai a káposzta termesztéséről nevezetesek...”³⁶

A hazai statisztikatudomány megalapítójának, atyjának, s egyben a leíró statisztika kiteljesítőjének mégis – a késmárki származású, Göttingában végzett – Schwartner Márton (1759–1823) tekinthető, akit német tudósok, élükön Schlözerrel, vezettek be a leíró statisztika rejtelmeibe. Az ettől haladóbb angol politikai aritmetika is hatással volt rá. 1798-ban jelentette meg – Korabinszky lexikonára, mint főforrásra többször hivatkozó, Európa-szerte ismert – főművét „Statistik des Königreich Ungern”³⁷ címmel, amelyben az 1785–1787-es népszámlálás adatai alapján először foglalta rendszerbe a Magyar Királyság földtani, demográfiai, gazdasági és közigazgatási helyzetét. Ismereteink szerint Schwartner volt az első abban is, hogy rámutatott: a Magyar Királyság soketnikumú, soknyelvű, sokkultúrájú jellege nem egyszerű kuriózum, hanem az ország alapvető vonása, s mint ilyen, egyedi sajátossága, amelynek leírása tehát szükséges. „Nincs a világon ország, ahol talán több nyelv és ugyanezen okból sokféle nép is honos, mint Magyarországon.”³⁸ Ez a megállapítás mintegy megelőlegezte Csaplovics János húsz évvel későbbi „kis Európa” koncepcióját. „Az emberi sokféleség” című II/B. alfejezetben viszonylag részletesen foglalkozott az államban lévő etnikumok és nyelvek – magyarok, szlávok, németek, oláhok

35 Vályi András: Magyar Országának leírása. Első kötet. Buda, 1796. <https://books.google.hu/books?id=00dDAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (2017. 08. 19.)

36 Uo. 3., 8.

37 Statistik des Königreich Ungern. Ein Versuch von Martin v. Schwartner. Pest. 1798. <https://books.google.hu/books?id=tL4AAAAcAAJ&pg=PA87&lpg=PA87&dq=In+keinem+Lande+der+Welt,+sind+vielleicht+mehrere+Sprachen+%E2%80%93+und+eben+deswegen+auch+so+viele+Nationen+%E2%80%93+einheimisch,+des+in+Ungern+&source=bl&ots=dOjuuFaqyE&sig=nJWNGjO2XYmA6uZ4Jb9GITkBJbo&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKewjE2YG6z-HOAhVLXSwKHWbeAzAQ6AEIHTAA#v=onepage&q=In%20keinem%20Lande%20der%20Welt%20sind%20vielleicht%20mehrere%20Sprachen%20%E2%80%93+und+eben%20deswegen%20auch%20Oso%20viele%20Nationen%20%E2%80%93+einheimisch%20des%20in%20Ungern&f=false> (2017. 08. 27.)

38 Uo. 87. – Német eredetiben: „In keinem Lande der Welt, sind vielleicht mehrere Sprachen – und eben deswegen auch so viele Nationen – einheimisch, des in Ungern.” Uo.

és egyéb kisebb csoportok (zsidók, cigányok stb.) – történetével.³⁹ Úgy látjuk, hogy Schwartner munkája, amely a következő években három kötetre duzzadt, „kis Európa” gondolatával kezdődött meg Magyarországon az etnográfia és a nemzeti karakter-leírás kiválása a leíró statisztikából.⁴⁰

Statisztikának egyébként Schwartner „az állam legújabb, most folyó történetét, avagy az állam fő jellemzőinek rendszeres elbeszélését” tartotta.⁴¹ Az etnikai megoszlást vizsgálva már a történeti, földrajzi és – ma úgy mondanánk – etnográfiai leírást követte, s nem a statisztikait, hiszen az etnikai viszonyokat, pontos adatok híján, nem statisztikai adatok alapján, hanem szavakban, leíró módon tárgyalta. Adatai szerint a tágabb értelemben vett Magyar Királyságban a szabad királyi városokon kívül hozzávetőlegesen 11 402 mezőváros és falu volt az alábbi etnikai megoszlásban: 3668 magyar, 5789 szláv, 1024 oláh, 921 német.⁴²

Vármegye- és településleírások

A 19. század eleji megye- és településleírások is kezdték ráirányítani a figyelmet az ország népeire. A sort az Ugocsa vármegyében született Szirmay Antal (1747–1812) udvari tanácsos, törvényszéki bíró Zemplén vármegye története kezdte 1804-ben, latinul. Öt évvel később a „Szathmár vármegye fekvése, története, és polgári esmérete” című, levéltári forrásokra támaszkodó két kötetes munkáját már magyar nyelven jelentette meg Budán.⁴³ Szirmay fontosnak tartotta – s ez újdonságnak számított –, hogy Szatmár vármegye etnikai összetételével már a munkája legelején foglalkozzon. „Mostani lakosai ezen Megyének pedig Magyarok, Németek, Oroszok, és Oláhok.” A zömmel magyar többségű járások és a Károlyi-uradalom németek lakta részeinek felsorolása után azzal

39 Schwartner i. m. 87–107.

40 Nem véletlenül sorolja a tudománytörténet a(z) – elsősorban saját népét/népeit vizsgáló – magyar(országi) etnográfiát a német Volkkunde-típushoz. Kósa László: Nemesek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti, antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok. Osiris, Bp. 2003. 1.

41 Idézi: Romsics i. m. 45.

42 Ezeket az adatokat nem tartotta megbízhatóknak, mert a legtöbb település lakossága vegyes volt. Dr. Horváth Róbert i. m. 50–51.

43 Az 'Elő-beszéd, és Ajánlás"-ban a következőket írta.: „Nékem valóban e' dologban különös szerencsém éltében adatott. Mert Hazánknak nevezetesebb Levél-Táraiba bé menetelem lévén, Zemplén-vármegyének, mellyben lakom, Ugócsának, mellyből eredtem, és Szathmárnak, melly kedves atyámfiainak lakhelye, tökéletes le írását célul tettem magamnak, 's azokról több mint harmincz esztendei fáradozásom után nevezetes Jel- és Okleveleket öszve gyűjtjvén, Zemplénnek és Ugócsának esméretét Deák nyelven már kiadtam, most pediglen már...: hogy tulajdon anyai nyelvünkkel élljünk, Szathmár-Vármegyének esméretét Magyarúl a' Világ elébe botsátom. Első vagyok a' Magyar Írók közzül, a' ki Jel-levelekől (*Diplomatice*) anyai nyelvünkön írok...". SZATHMÁR VÁRMEGYE' fekvése, története, és polgári esmérete. Írta, és kiadta SZIRMAI SZIRMAY ANTAL... I. rész. Budán, 1809. IV–V.

folytatta, hogy: „Az Oláhok a’ Romaiaknak, az Oroszok a’ régi Dákusoknak, és Szarmatáknak maradéki... A Tótok még ide nem igen férkezhettek..., hanem a’ Zsidók, és a’ Czigányok imitt amott számosabban találtaknak”.⁴⁴

Ugyanebben az időben látott napvilágot Bartholomaeides László (1754–1825) felföldi evangélikus lelkész történeti, földrajzi, statisztikai leírása Gömör vármegyéről 1806–1808-ban. Az ugyancsak felföldi (bozói) Mocsáry Antal (1757–1832), Nógrád vármegye főszolgabírója, majd több megye táblabírója pedig „Nemes Nógrád Vármegyének történeti, geographiai és statisztikai esmertetése”-t írta meg 1826-ban 4 kötetben. A járásokat települések szerint ismertette. Mind a négy megyemonográfia tartalmazott az országban élő nem magyar népekre vonatkozó néprajzi anyagokat.⁴⁵

A bevezetés tanúsága szerint Mocsáry a monográfiájával a „NEMES MAGYAR NEMZETET” kívánta szolgálni. Magyarország geográfiai leírásának a módszertanára is javaslatot tett. Eszerint a vármegyék leírásából kell kikerekednie az ország leírásának, és nem fordítva. „...Magyar Hazámnak mind addig nem leszen tökéletes közönséges Geographiája, míg minden Nemes Vármegyék külön, minden azokban találtatható nevezetességekre nézve le nem írattnak”.⁴⁶ Kitért a magyarok nyelv- és szólásbeli különbségeire is. A vármegye vezető rétegei az anyanyelvükön jól és tisztán beszélnek, de a deákot (a törvény miatt), a németet (a társalkodás miatt) és a tótot („a’ felső részeken lakó község”-ek miatt) egyaránt használják. „Ellenben a’ földművelő lakosok különböznek, és nagyon, mind a’ nyelvökben, mind a’ szóllás’ kiejtése’ módjában...”. A megye déli részének lakossága, egészen Losoncig és Gömör, valamint Heves megyéig, magyar, akik a szólásmódjukban nagyon különböznek egymástól, különös tekintettel a palócos ejtésre. Losonc felett már csak tótokat találni. Német helység kevés van.⁴⁷ Az egyik tót falut így jellemezte: „Nagy-Lam, tót nyelven Welki-Lum. Evang. tót falu. Ezen helység’ lakosai több ezen kősziklás helységekkel zab kenyérrrel élnek. Fuvarral, leginkább a’ Bánya városok felé, keresik előmeneteket”.⁴⁸ Részletesen ismertette az 1723-ban elhunyt Szendrői Török András pompázatos nemesi ravatalozási szertartását és temetését, „hogy lássa minden olvasóm a’ magyar nemesi rendnek elejitől reá maradt utolsó megtiszteltetését, hogy ez emlékezetül maradhasson”.⁴⁹ A „nagy Bél

44 Szirmai i. m. 6.

45 Paládi-Kovács i. m. 8.

46 A „Kegyess Olvasó!”-hoz intézett bevezetést oldalszám megjelölés nélkül Bocskári Mocsáry Antal néven írta alá. In: [Mocsáry Antal]: Nemes Nógrád Vármegyének Történeti, Geographiai és Statisztikai Esmertetése. Első kötet. Pesten, 1826.

47 Uo. 57–58.

48 Uo. 119.

49 Uo. 122–126. – Az 1820-as években, a Tudományos Gyűjteményben, rövidebb megyeleírások is születtek. Lásd Szepes Vármegyének Statisztikai átnézése nemzeti gazdaságbéli tekintetből. Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban: TGy) 1823/8. 17–28. *Egyed Antal*: Nemes Tolna Vármegyének Topographiai leírása. TGy, 1828/6. 39–59.

Máttyás" és „a' Magy. Statistikának Attya, a nagy érdemű Schwartner"⁵⁰ voltak megtermékenyítő hatással a Rozsnyón született, tanárként dolgozó Magda Pál (1770–1841)⁵¹ – Schwartner hatását felülmúló – főművére (1819). A „Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása"-nak több nívója is volt. Bár a nem magyar népek bemutatására is vállalkozott, de szakított az addigi statisztikák hungarus (magyarországi) szemléletével. A formálódó magyar nemzetet és kultúrát állította vizsgálódása középpontjába. Ennek megfelelően könyvét magyar nyelven írta, bár németül is kiadták. Továbbá, a címétől eltérően, nem a statisztika és a geográfia dominált, hanem – akár a tudományosság rovására is – a politika. A buzgó hazaszeretettől átfűtött patrióta a „magyar haza" és nép (mert a „nemzet"-tel szemben a „hazá"-t részesítette előnyben, a vak és büszke „nacionalizmus"-sal szemben pedig a „patriotizmus"-t) erőviszonyait és a nemzet önismeretét kívánta erősíteni.⁵² Eközben az országban élő népek nemzeti karakterét is megfestette már.

XXX

A fél évszázados folyamat ezzel a végéhez közeledett. Országleíró statisztikákkal kezdődött a 18. század második felében. Megyeleírásokkal folytatódott a 19. század elején. Az 1820-as években pedig – főleg a „Tudományos Gyűjtemény" jóvoltából – gombamód szaporodtak a vendekkel, valamint a különböző településekkel (Tokaj, Bonyhád, Békéscsaba, Eger, Jászapati, Öcsöd, Jászberény stb.) foglalkozó etnográfiai, történeti-statisztikai ismertetések, vagy a paraszti lakodalmakról szóló leírások.⁵³ Vagyis már nemcsak az országra

50 Elöljáró Beszéd. In: *Magda Pál: Magyar Országnak és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása*. Pest, 1819. XII, XIV. <https://play.google.com/books/reader?id=PFpiAAAACAAJ&printsec=frontcover&output=reader&hl=hu&pg=GBS.PA19> (2017. 08. 28.)

51 Magda Pálra bővebben lásd *Horváth Róbert: Magda Pál (1770–1841) a statisztikus és társadalomtudós*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus XV. Szeged. 1968. 3–26.

52 „Tsak a' magát esmérő ember mehet nagyobb erköltsi tökéletességre; tsak a' magát, erejét, 's hazáját esmérő Nemzet jobbithatja meg állapotját...; tsak a' hazáját jól esmérő Magyar szeretheti azt okosan...". Nem tudatlan nacionalizmussal, hanem hazáját ismerő patriotizmussal. *Magda* i. m. III., illetve: XV.

53 A teljesség igénye nélkül, sorrendben lásd pl. *Bitnicz (Bitnitz) Lajos: A' Vass és Szala Vármegyei Tótokról*. TGy, 1819/3. 59–74.; *Kossits (Kossics) József: Vannak-e Magyar országban Vandalusok?* TGy, 1827/6. 71–79.; *Csaplovics (Csaplovits) János: A' Magyar ország Vendus Tótokról*. TGy, 1828/5. 3–50.; *Bitnitz: Hazánkban nincsenek Vandalusok*. TGy, 1828/9. 70–79.; *Spech Lajos: Tisza Tokaj Várossának rövid leírása*. TGy, 1823/4. 3–32.; *Egyed Antal: Bonyhád Mező-várasnak rövid leírása*. TGy, 1823/5. 71–79.; *Ágoston János: Csabának leírása*. TGy, 1826/5. 57–67.; *Gorove László: Eger Városának Története*. TGy, 1826/3. 3–61., 1826/11., 1828/7. 3–24.; *Ágoston János: Ötsödnek-leírása*. TGy, 1827/2. 15–23.; *Bartsik Márton: Jász-Berény' Várossának esmértetése*. TGy, 1827/4. 31–44.; *Antal József: Jász-Apáthi Várossának leírása*. TGy, 1827/12. 25–31.; *B. S.: Rövid rajzolatja a' paraszt lakodalomnak Gömörben*. TGy, 1827/3. 38–54.; *Edvi Illés Pál: A' Magyar Parasztok' lakodalmi szokásaik*. TGy, 1827/12. 3–25.

vagy egyes megyéire, hanem kisebb-nagyobb településeire, és azok lakóira is kezdett ráirányulni a folyóiratot olvasók figyelme.⁵⁴ Magda Pál munkája pedig világosan mutatta az 1810-es évek végétől elinduló „gátszakadás”-t. Magda, Csaplovics, Edvi Illés Pál, Rónay Jácint, Fényes Elek és mások jóvoltából ugyanis az 1820–1840-es években jelentősen megszorodtak az etnográfiai, nemzetismereti, vagy ilyen jellegű, rövidebb vagy hosszabb terjedelmű leírások, a nemzeti karakter megragadására irányuló próbálkozások (folyóirat-értekezésekben, önálló – főleg statisztikai – kiadványokban). Kísérletek történtek az etnográfia és a nemzeti karakter formai és tartalmi vonásainak a meghatározására is.

54 Paládi-Kovács Attila „A nemzetiségek néprajzi felfedezői” című, hivatkozott válogatása is jórészt erről szól.